

УДК 348.1

Китаєнко О. Є., старший викладач кафедри адміністративного і кримінального права ОНМА

Методологічні основи досудового розслідування

У статті розглянуті такі питання, як методологічні основи досудового розслідування. Розглянуто процеси виникнення доказів щодо скоєння злочинів, процеси відображення, що є основою виникнення доказів. Доведено оцінку доказової інформації.

Ключові слова: інформація, докази, процес виникнення, відображення, досудове розслідування.

В статье рассмотрены такие вопросы, как методологические основы досудебного расследования. Рассмотрены процессы возникновения доказательств совершения преступлений, процессы отражения, лежащие в основе возникновения доказательств. Дана оценка доказательственной информации.

Ключевые слова: информация, доказательства, процесс возникновения, отражение, досудебное расследование.

The article deals with issues such as the methodological basis of the pre-trial investigation. The processes of emergence of evidence of a crime, the reflection processes underlying the emergence of evidence. The estimation of the evidentiary information.

Key words: information, evidence of a process of reflection, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Методологічні основи досудового розслідування є тим фундаментом, на якому ґрунтується вся практика використання можливостей цього виду процесуальної діяльності у боротьбі зі злочинністю. Потреба у їх запровадженні є особливо актуальною на підзаконному рівні та рівні прямого застосування. Достатньо згадати, що зміна кримінального процесуального законодавства України призвела до схвалення нових відомчих стандартів організації діяльності органів досудового розслідування МВС України (накази МВС України 20 лютого 2006 р. № 160 [8] та від 9 серпня 2012 р. № 686 [7]), організації діяльності прокурорів у кримінальному провадженні (накази Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 р. № 4гн [10] та від 19 грудня 2012 р. № 4гн [9] відповідно). Особливої уваги потребує факультативна процесуальна діяльність посадових осіб, що яскраво підтверджують як профільні акти центральних органів виконавчої влади (наприклад, Тимчасова інструкція про порядок проведення розслідування актів незаконного втручання у діяльність морського і річкового транспорту, схвалена наказом Державного департаменту морського та річкового транспорту від 15 червня 2007 р. № 115 [6]), так й накази органів прокуратури.

Прикладом останніх є Інструкція про порядок проведення процесуальних дій під час кримінального провадження на морському чи річковому судні України, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні, схвалене наказом Генерального прокурора України від 14 листопада 2012 р. № 112 [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед фахівців відповідне питання розглядалося насамперед у контексті проведення дій на стадії досудового слідства, та згадувалося у роботах В.П. Даневського [1], В.Т. Маляренка [3], О.Б. Муравіна, І.В. Озерського [4], А.С. Чайковського [11] та ін. Водночас питання щодо методологічних основ досудового слідства у вказаних роботах детально не розглядалося.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Тому доцільно метою цієї роботи обрати методологічні основи досудового слідства, що здійснюється зараз у зв'язку з прийняттям в Україні нового Кримінального процесуального кодексу. Її

завданнями є узагальнення відповідних приписів правової доктрини, їх ув'язування із поточними нормами процесуального законодавства та відомчих нормативних актів, схвалених на їх розвиток.

Виклад основного матеріалу. Досудове слідство, як процес встановлення об'єктивної істини по справі і, отже, як один із різновидів пізнавальної людської діяльності, підкорене загальним закономірностям руху пізнання від явища до сутності, від зовнішніх зв'язків до збагнення глибинних, корінних зв'язків і відносин між явищами.

Подія злочину, встановлення якої становить найважливішу мету досудового слідства, є однією з матеріальних процесів дійсності, і як така вона взаємообумовлена іншими процесами, подіями і явищами, відображається в них і сама є відображенням якихось процесів, явищ. Будь-яка подія викликає зміни в навколишньому середовищі. Ці зміни є результатом взаємодії між подією, явищем і середовищем. За змінами ми можемо судити про зміст події. Стосовно до процесу доведення зміни в середовищі як результат відображення в ній події і є докази цієї події, ті фактичні дані, за допомогою яких єдино й можна судити про подію злочину. Оскільки ж будь-яка подія злочину обов'язково (як будь-який процес) відображається в навколишньому середовищі, остільки і процес виникнення доказів має необхідний, повторюваний, стійкий і загальний характер, тобто має характер закономірності.

Судити за відображенням про те, що відображається, за доказами про злочин можна тільки в тому випадку, коли зв'язок змін із подією можна знайти, виявити, зрозуміти за змістом цих змін. Зміни несуть у собі відомість про те, що вони таке, тобто інформацію про весь процес відображення, результатом якого вони є. Зміни-докази є матеріальним носієм, «сховищем» інформації про подію.

Інформація, як вираження зв'язку події і викликаних цією подією змін у середовищі, не може існувати без матеріальної основи або, як прийнято говорити, поза інформаційним сигналом, під яким розуміють єдність матеріального носія і засоби передачі інформації. Таким чином, доказ – це інформаційний сигнал, що має свій зміст – інформацію і свою форму вираження – інформаційний код¹.

У процесі виникнення доказів інформаційний сигнал (доказ) може виступати в предметній (речовинній) і в уявній (образній) формах. Обидві форми є різновидами відображення події в середовищі.

Якщо доказ служить матеріальним носієм інформації, то остання (назвемо її доказовою інформацією) складає зміст доказу, який дає відповідь на питання, що встановлюється даним доказом, що він доводить.

Процес виникнення доказів, як усякий процес відображення, має ситуаційний характер, тобто залежить від умов, в яких він протікає, від ситуації. Ми говоримо, що з «висновку про закономірність процесу виникнення доказів випливає висновок про повторюваність цього процесу. Ситуаційність же цього процесу, його залежність від конкретних умов дозволяють говорити, що і повторюваність має ситуаційний характер. Це означає, що процес виникнення доказів у подібних ситуаціях щораз повторюється подібним образом, як правило, відбувається саме так, а не інакше. Це застереження – «як правило» – дозволяє відзначити, що закономірність виступає як тенденція, тобто існує можливість відхилень від загального правила, що лише підтверджують правило» [1, с. 13].

Процес відображення, що лежить в основі виникнення доказів, у силу своєї ситуаційності може призвести до утворення перекручених і неповних відображень.

¹ Інформаційним кодом є, зокрема, людська мова.

У процесі дослідження доказів такі перекручування і неповнота відображення виявляються і повинні знайти своє пояснення.

Перекручування і неповнота відображень можуть бути наслідком відхилень у процесі виникнення доказів (наприклад, специфічні, нетипові умови слідоутворення), перерви чи зупинки протягом цього процесу чи його маскування.

Перекручені відображення піддаються коректуванню:

1) шляхом зіставлення з іншими доказами, вірогідність змісту яких не викликає сумніву;

2) шляхом встановлення причин перекручування й одержання в такий спосіб даних про те, що відображуваний об'єкт міг саме так відобразитися на об'єкті, або про те, що спочатку він відобразився інакше, але потім відображення було перекручено;

3) шляхом внесення виправлень за допомогою експертного дослідження доказів, чи на основі аналогій, або довідкових даних про типові відображення подібного роду.

Неповнота відображення не завжди перешкоджає використанню доказу на досудовому слідстві. Неповнота може бути істотною і несуттєвою. Якщо відображення настільки неповно, що воно не передає тих змін середовища, за якими можна судити про відображуваний об'єкт, то неповнота його є істотною. Інформація, що міститься в такому доказі, є марною. З точки зору досягнення цілей досудового слідства можна говорити про інформаційну «порожнечу» подібного відображення. Якщо відображення лише недостатньо передає зміни середовища (наприклад, передає не всі можливі зміни), то неповнота визнається несуттєвою, тому що може бути компенсована доказовою інформацією, почерпнутою з інших відображень-доказів. При цьому варто мати на увазі, що характеристика відображення як неповного залежить і від засобів дослідження цього відображення. Чим ефективніше ці засоби, тим далі відсуваються межі нерозрізненого при дослідженні відображень, тим вужче стає поняття їхньої неповноти. Стають доступними ті «мікрівідображення», що раніше були недоступні слідчому.

На відміну від перекрученого і неповного відображення помилкове відображення є повне відображення, але не події злочину, а іншої події, видаваної за відображення злочину. Такі відображення виникають при різних інсценізаціях. Причинами цих змін середовища є самі інсценізації, тому доказами хибної події вони не служать, а доводять тільки факт інсценізації. Таке, наприклад, значення так званих негативних обставин, що несуть у собі інформацію не про злочин, а про іншу подію – про інсценізації злочину. Але в цьому випадку, коли інсценізація має на меті сховати сліди скоєного злочину, негативні для інсценованої обстановки обставини є прямими чи опосередкованими відображеннями злочину [4, с. 21-22].

Змістом доказової інформації можуть бути не тільки зміни середовища, але і зміни на відбиваному об'єкті як наслідку акта відображення. Виникає зворотний зв'язок між тим об'єктом, що відображає, й відображуваним об'єктом. Як наслідок цього зв'язку з'являються відображення на об'єкті, що спочатку виступав як відбиваний: відбиваний і той, що відображає, як би міняються місцями, розширюється коло доказів, межі їхнього дослідження ширшають, зв'язок між злочиним і середовищем ускладнюється. Задачею дослідження доказів стає виявлення і цього зв'язку. Власне, саме в даному випадку в наявності повний процес відображення: зв'язок між об'єктами процесу в буквальному значенні взаємний. З'являється можливість за змінами на відбиваному об'єкті судити про його зв'язки із середовищем, наприклад за ознаками, що виникли на суб'єкті, судити про його зв'язок із предметом злочинного посягання і т. п.

Виникнувши, доказ стає об'єктивно існуючим явищем матеріального світу.

Можливість його виявлення — одна з закономірностей об'єктивної дійсності, одна з закономірностей принципової пізнаваності цієї дійсності.

Визначення кола ситуаційно типових доказів на базі закономірностей їхнього виникнення створює необхідні передумови до їхнього розпізнавання в тім середовищі, де вони знаходяться. Перехід можливості виявлення доказів у дійсність здобуває необхідний, повторюваний, стійкий і загальний характер, тобто стає закономірним.

З інформаційної точки зору виявлення доказів є виділенням, добором з наявних сигналів лише такої групи інформаційних сигналів, що містять тільки визначену, а саме доказову інформацію. Можуть бути виявлені тільки такі докази, що містять інформацію, яка піддається значеннєвої інтерпретації, тобто докази, зміст яких може бути зрозумілий, розшифрований за допомогою існуючих на даному рівні знань засобів розкодування.

Зрозуміло, що інформативність доказу створює лише необхідні передумови до його виявлення. Сам же добір інформаційних сигналів — це складний нейрофізіологічний і психічний процес. Тому об'єктивні передумови виявлення доказів реалізуються через суб'єктивне, тобто через свідому діяльність по виявленню доказів.

Суб'єктивними факторами, що визначають перетворення об'єктивно існуючої можливості виявлення доказів у дійсність, є:

- 1) знання загальних закономірностей виникнення доказів;
- 2) знання ситуаційних особливостей механізму виникнення доказів;
- 3) знання прийомів і засобів добору інформаційних сигналів, тобто виявлення доказів, й уміння застосувати ці прийоми і засоби;
- 4) володіння необхідними суб'єктивними якостями (спостережливість, увага, здатність логічно мислити і т. ін.) [8].

Роль фахівця, що бере участь у процесі виявлення доказів, саме й полягає в заповненні своїми суб'єктивними якостями — знанням й умінням — суб'єктивних якостей слідчого, який здійснює збирання доказів.

Виявлення доказів має ситуаційний характер, однак сам процес у силу його повторюваності піддається узагальненню і типізації. Спільність процесів виявлення доказів і в той самий час їх ситуаційність обумовлюють спільність і варіативність прийомів і засобів виявлення доказів.

Загальні вимоги, яким у силу спільності процесів виявлення доказів повинні задовольняти прийоми і засоби виявлення, відносяться до змісту, умов застосування, правил звертання, забезпечення вірогідності одержуваних результатів. До числа таких загальних вимог належить й єдність правових основ застосування прийомів і засобів виявлення доказів, тобто наявність системи встановлених законом і підзаконними актами принципів і правил, що визначають допустимість, характер і зміст, мету і порядок застосування доказів слідчим.

Ситуаційність процесів виявлення доказів обумовлює варіативність використовуваних прийомів і засобів. Варіативність припускає:

- а) можливість вибору прийомів і засобів (наявність варіантів);
- б) спеціальне пристосування прийомів і засобів до ситуації процесу виявлення доказів;
- в) визначення через практику найбільш ефективних для даної ситуації прийомів і засобів виявлення доказів і як результат такого визначення встановлення суворого розпорядження використовувати даний засіб (прийом) як найбільш ефективний [4, с. 22].

Доведення, як основний елемент досудового слідства і як специфічна пізнавальна діяльність, є в кінцевому підсумку оперування доказами. Цілком очевидно, що

виявлення доказів – тільки початковий етап цієї діяльності. Для того, щоб виявлені докази можна було застосувати як засіб встановлення істини, їх необхідно досліджувати, оцінити і тільки вже після цього використовувати для досягнення цілей слідства. Як виникнення і виявлення доказів, так і їхнє дослідження, оцінка і використання підкоряються певним закономірностям.

Дослідження доказів, як окремих випадків процесу пізнання об'єктивної дійсності, становить пізнання їхнього змісту і зв'язків з іншими доказами. Закономірності дослідження доказів є модифікована форма загальних закономірностей процесу пізнання.

Зміст доказу – доказова інформація, що полягає в ньому, як в інформаційному сигналі. Для того, щоб за нею можна було судити про її джерело, тобто про ту подію (злочин), що викликало відповідну зміну середовища, інформація повинна мати значеннєвий характер і виступати у формі повідомлення. Якщо доказова інформація, що складає зміст доказу, надходить до суб'єкта, який досліджує доказ, у формі повідомлення (наприклад, інформація, що міститься в показаннях свідка), то її дослідження може бути здійснене шляхом:

- а) простого розгляду повідомлення, ознайомлення з ним;
- б) зіставлення змісту повідомлення зі змістом інших доказів [2, с. 54].

Якщо інформаційний сигнал – доказ – виступає в предметній (речовинній) формі, то обов'язковим елементом дослідження є перекодування, розшифровка інформаційного сигналу доти, поки його значеннєвий зміст не знайде доступної для слідчого форми.

Предметна форма інформаційного сигналу – це обстановка місця події, сліди та інші речовинні докази. Пізнання змісту доказової інформації, що полягає в подібних інформаційних сигналах, може бути здійснене безпосередньо слідчим шляхом здійснення різних слідчих дій, наприклад – огляду. При цьому інформаційний сигнал, що існує в предметній формі, спочатку перекодується в одну систему знаків, наприклад цифрову, як результат вираження властивостей цього предмета в показаннях вимірювальних приладів, а потім – в іншу систему знаків – письмову мову протоколу, тобто в кінцевому підсумку буде виражений словесним кодом. Відповідно кількості перекодувань збільшується й імовірність втрати і перекручування інформації, зниженню яких служать різні засоби фіксації доказів [2, с. 55].

У тих випадках, коли для пізнання значеннєвого значення доказової інформації і додання їй форми повідомлення необхідне залучення спеціальної інформації з галузі природничих чи інших наук, здійснюється експертне дослідження доказів як особливий засіб пізнання їхнього змісту. Результати експертного дослідження доказів у свою чергу як доказ виступають у формі інформаційного сигналу, але вже вираженого словесним кодом і доступного за своїм значеннєвим значенням для слідчого. Таким чином, експертне дослідження також являє собою у відомому змісті перекодування доказової інформації.

Дослідження доказів є обов'язковим елементом процесу доказування. Оцінці доказів і їхньому використанню в доказуванні завжди передують пізнання доказової інформації, тому що тільки таким шляхом може сформулюватися судження про цінність останньої для справи і шляхах її використання для досягнення істини. Тому дослідження доказів для кожного акта доведення є процес необхідний, а не випадковий.

Протікаючи за законами пізнання, дослідження доказів як процес має загальний характер (характер процесу пізнання) незалежно від різновидів як самих доказів, так і засобів і методів їхнього дослідження. Це ж визначає і його стійкість: як у принципах і формах, так і з метою.

Нарешті, дослідження доказів є повторюваним процесом, здійснюваним щораз, коли здійснюється доказ. Умови, форми, засоби і методи цього процесу, незважаючи на їхню розмаїтість, обмежені і піддаються класифікації, результати його піддаються передбаченню, прогнозуванню.

Усе це дає підстави для висновку про те, що дослідження доказів, як і їхнє виникнення і виявлення, має закономірний характер. Закономірність дослідження доказів не заперечує ситуаційності цього процесу. Остання виявляється у виборі засобів і методів дослідження доказів, у визначених цілях дослідження, тобто в характері розв'язуваних питань, обумовлених конкретно обстановкою даного етапу досудового слідства.

У результаті дослідження доказів у розпорядженні слідчого виявляється відповідним чином викладена і доступна за своїм значенням вираженням доказова інформація. Вона підлягає оцінці, що починається для того, щоб з'ясувати її допустимість і відношення до справи, зв'язку доказів між собою, можливості використання в процесі подальшого наслідку.

Оцінка доказової інформації починається для того, щоб з'ясувати:

а) чи припустиме використання даного інформаційного сигналу як доказу; чи не суперечить це закону, принципам доказування;

б) чи відноситься оцінювана доказова інформація до справи і який характер її зв'язку з вже оціненою інформацією;

в) яке значення оцінюваної доказової інформації для справи;

г) як може бути використана оцінювана доказова інформація надалі.

Дослідження й оцінка доказів уможливають їхнє використання.

Під використанням доказів варто розуміти оперування ними з метою доказування. У своїй основі процес оперування доказами — логічний процес, що підкоряється всім закономірностям логічного, раціонального мислення.

Використання доказової інформації припускає:

а) її демонстрацію як підставу для визнання обставин встановленими у справі, доведеними;

б) її зіставлення з іншою інформацією з метою використання останньої;

в) її демонстрацію з метою одержання нової інформації;

г) її передачу адресату доказування (наприклад, від слідчого — суду).

Використання доказової інформації, крім того, припускає її нагромадження до тієї межі, поки на її основі в слідчого сформулюється, виникне переконання в доведеності шуканих положень.

Закономірності оцінки і використання доказів виявляються:

а) у доказуванні потрібного, тобто тільки того, що вимагається обставинами справи, отже, у напрямку доказування;

б) у доказуванні всебічному і повному, отже, у забезпеченні якості доказування;

в) в обліку всіх значимих зв'язків між доказами, їх причинної й іншої обумовленості;

г) у безперервності процесу нагромадження доказової інформації до рівня доведеності, тобто рівня достатності доказів, що й означає встановлення істини.

Висновки. Таким чином, саме дія цих закономірностей забезпечує в доказуванні поступальний рух до істини, коли кожен новий доказ, «що увійшов» у систему уже відомих доказів, означає крок уперед, коли нагромадження доказів при одночасному їхньому доборі призводить до виникнення представлення про доведеність шуканого.

Специфіка дії і прояву зазначених закономірностей виникнення, виявлення,

дослідження, оцінки і використання доказів полягає, по-перше, у специфіці самої доказової інформації; по-друге, в одиничному, як правило, неповторному в особливостях, «малюнку» зв'язків між інформаційними сигналами – доказами, що утворюють систему доказів по конкретній справі; по-третє, в умовах протікання цих інформаційних процесів, обумовлених процесуальними правилами доведення.

Дослідження й оволодіння закономірностями виникнення, виявлення, дослідження, оцінки і використання доказів, тобто в кінцевому рахунку закономірностями досудового слідства, дозволяє підвищити рівень досудового слідства, підняти ефективність тактики і методики розслідування злочинів, удосконалювати на сучасній основі планування розслідування й організацію праці слідчого.

Методологічні основи досудового слідства служать тим фундаментом, на якому ґрунтується вся практика використання можливостей цього виду процесуальної діяльності у боротьбі зі злочинністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даневский В.П. Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа / В.П. Даневский. – К. : Семенко Сергей, 2003. – 142 с.
2. Ільковець Л. Проблеми реформування досудового слідства: пошук можливих шляхів вирішення / Л. Ільковець // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 1. – С. 55-59.
3. Маляренко В.Т. Про досудове слідство, його недоліки і реформу / В.Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 8. – С. 2-5.
4. Озерський І.В. Юридико-психологічні аспекти слідчої діяльності органів прокуратури / І.В. Озерський // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 1. – С. 143-147.
5. Про затвердження Інструкції про порядок проведення процесуальних дій під час кримінального провадження на морському чи річковому судні України, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні : наказ Генерального прокурора України від 14 листопада 2012 р. № 112. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-instrukcii-pro-porjadok-provedennja-proc-doc-127226.html>
6. Про затвердження Тимчасової інструкції про порядок проведення розслідування актів незаконного втручання у діяльність морського і річкового транспорту: наказ Державного департаменту морського та річкового транспорту від 15 червня 2007 р. № 115. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0115538-07>
7. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12>
8. Про організацію діяльності органів досудового слідства системи Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 20 лютого 2006 № 160. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/nakaz-mvs-160pro-organizaciju-dijalnosti-organiv-dosudovogo-srnsdoc-srh2000480684.html>
9. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні : наказ Генерального прокурора України від 19 грудня 2012 р. № 4гн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.51308.0>
10. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять дізнання та досудове слідство: наказ Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 р. № 4гн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.12257.0>
11. Чайковский А.С. Дізнання та досудове слідство: історія і сучасність / А.С. Чайковский, С.В. Губар, В.А. Довбня. – К. : РВВ МВС України, 2004. – 180 с.